

על כלכלה ודעה קדומה

דני גוטוויין

החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה

א.

במסתו "תיאוריה ללא ביקורת" (שלעיל) מערער אפרים קליימן על תיזת "מנגנון הפיצוי של הכיבוש", העומדת במרכז מסתי "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש" (גוטוויין 2004), ולפיה הכיבוש וההתנחלות מציעים למעמדות הנמוכים בחברה היהודית פיצוי על הנזק שמסב להם פירוק מדינת הרווחה ומבטיחים את המשך תמיכתם בימין ובכיבוש. קליימן טוען מנגד, כי התיזה "אינה תואמת את ההתפתחות ההיסטורית או את הנתונים הסטטיסטיים, ואף לוקה בחלקה בסתירה פנימית", ומתגייס לבקר את "שלושת הטענות הכלכליים" שעליהם היא מבוססת. ואולם, בחינת טיעוני הנגד של קליימן מלמדת, כי תגובתו היא מסמך פוליטי-אידיאולוגי יותר מאשר ניתוח כלכלי; הסטטיסטיקה המובטחת מתגלה כאוסף של התרשמויות מקריות, השערות ונתונים, חלקם שגויים, שדומה שנבררו כדי להוכיח את המבוקש; ו"הסתירה הפנימית" שהוא מוצא מדגישה את מגבלות הניתוח ההיסטורי והחברתי שלו. עם זאת, תגובתו של קליימן אינה נעדרת חשיבות: מתוך כשליה נחשפת זיקת הגומלין בין השיח הכלכלני ההגמוני, שבמסווה של ניתוח מקצועי מספק גיבוי אידיאולוגי למדיניות ההפרטה, לבין הדעה הקדומה המעמדית של השמאל הישראלי, שתוך ניתוק הכלכלה מן הפוליטיקה מעניקה הכשר ערכי לגידול באי-השוויון ולפגיעה במעמדות הנמוכים.

ב.

קליימן פותח בערעור על הטענות בדבר הפרטתה ופירוקה — רק "כביכול", לשיטתו — של מדינת הרווחה מאז 1977. לדבריו, "פגיעה מכוונת ומהותית בשירותי הרווחה התרחשה רק בשנתיים האחרונות"; עד אז, למרות שמדיניות הרווחה לא היתה "חד-סטריט", השירותים

החברתיים דווקא הורחבו, ובשנות התשעים אף גדלו תקציבי הרווחה ביחס לשנות השבעים. התפתחות זו, הוא קובע, "אינה מתיישבת עם הטענה על תהליך מתמשך של פירוק מדינת הרווחה או ניוונה". ואולם, קליימן מתקשה לבסס את טענת הנגד שלו, ובניסיונותיו לעשות כן הוא נקלע לשורה של סתירות. כך למשל, הוא קובע, כי הנהגת ביטוח הבריאות הממלכתי "מאז 1995 הרחיבה באופן משמעותי את שירותי מדינת הרווחה"; אך מנגד הוא מודה, כי מאז 1995 "חל כרסום מסוים" בשירותי הבריאות. בסתירה לטענתו בדבר הרחבת שירותי הבריאות הוא אומר, כי "הסמן היחיד לשינוי שיטתי שלילי" במדיניות הרווחה עד השנתיים האחרונות היה "עליית משקל ההוצאה הפרטית בהוצאה הלאומית הכוללת לבריאות", שאותה הוא מייחס גם ל"השתתפות בתשלומים בעבור תרופות, ביקורים אצל רופאים ועוד", תשלומים שהם, כידוע, אחת מתולדותיו המובהקות של חוק הבריאות. קליימן לא רק סותר את עצמו, הוא גם טועה: הבריאות לא היתה הסמן היחיד לפגיעה שיטתית בשירותי הרווחה; מגמה דומה ניכרה גם בחינוך. מרכז אדוה קובע, שכתוצאה ממדיניות ההפרטה והמסחור "בשנים 1975–2000, הגידול בחלקה של ההוצאה הפרטית בהוצאה הלאומית לחינוך בישראל היה גבוה יותר מן הגידול בחלקה של ההוצאה הציבורית" (סבירסקי וקונור-אטיאס 2002, 3, ההדגשות במקור). הרחבת הזכאות לבריאות ולחינוך, תוך הקטנת סל השירותים וצמצום הנגישות אליהם, הן רק שתי דוגמאות למדיניות פירוקה וניווניה של מדינת הרווחה, מדיניות שאותה קליימן טורח להכחיש – וכך לאשרר – במקום להסביר.

הסנגוריה של קליימן על מדיניות הרווחה סותרת את קביעתו בדבר "כישלונם של שירותי הרווחה" לספק את צורכיהן של אוכלוסיות שונות, ונוגדת את הכרתו ב"שחיקה" בתקציבי הרווחה בשנות השמונים וב"גידול ניכר באי-השוויון בחלוקת ההכנסות" בשני העשורים האחרונים. סנגוריה זו סותרת גם את ההסבר שהוא מציע לניגוד בין המצג התקציבי לבין המציאות החברתית, שלפיו "גם אם ההוצאה על שירותי הרווחה לא קטנה, היא לא הצליחה להדביק את הגידול בצרכים", ולמסקנתו, כי הגידול באי-השוויון "מחייב הרחבה של מדיניות הרווחה ולא צמצום שלה". דומה אפוא שמצב מתמשך של מחסור תקציבי, של שירותים שכשלו ושל גידול באי-השוויון, שעליו מצביע קליימן, אינו מתיישב עם טענתו שמדינת הרווחה פורקה רק "כביכול", ומלמד על מדיניות ארוכת טווח שכוונה לפרקה באמצעות הפרטתה.

התופעה של עלייה בעוני ובאי-השוויון הכלכלי והחברתי למרות הגידול בתקציבי הרווחה בשנות התשעים נידונה בהרחבה בספרות המחקר העוסקת במדיניות הרווחה הישראלית. כבר ב-1994 הזהיר ג'וני גל (1994, 7-8, 13, 15-16, 20) שכדי להסביר את השינויים במדיניות הרווחה מאז שנות השבעים, "לא די להתמקד, כמקובל, בשיעור ההוצאה לשירותים חברתיים או במספר תכניות הרווחה החדשות שנוספו". לדבריו, לאחר שהגיעה לשיא בשנות השבעים, חלה בשנות השמונים "נסיגה מקיפה במדיניות הרווחה", וגם "הגידול המשמעותי" בהוצאה לרווחה בשנות התשעים לא שינה את כיוון המדיניות ולא היה "סטייה מהקו שהיה קיים בשנות השמונים, אלא המשך של אותה מגמה", שכן עיקר הגידול בהוצאה הוקדש לקליטת העלייה, ורק "מעט מאוד משאבים הוקדשו להרחבת השירותים הקיימים או לפיתוחן של תוכניות חדשות, שנועדו לשפר את מעמדם של כלל האזרחים". גם מיכאל שלו (2004, 100) מציין, כי הגידול בהוצאה "אינו מעיד בהכרח על כך שלא היתה הסגה של מדיניות הרווחה", וכי מאז 1985 בוטלה כמעט לחלוטין "לפחות צורה משמעותית אחת של הביטחון הסוציאלי... סובסידיות לצרכן על מזון ותחבורה ציבורית", שמשקלם גדול בסל הצריכה של השכבות הנמוכות. הקיצוץ בסובסידיות, לפי מומי דהן (2002), פונה משאבים להגדלת קצבאות הביטוח הלאומי, כאשר "העלייה במשקל התמיכות הציבוריות מתוך כלל התוצר היתה אפילו קטנה מן הקיצוץ שנעשה בסובסידיות".

אברהם דורון מסביר, כי בשני העשורים האחרונים התאפיינה מדיניות הרווחה בישראל בשתי מגמות סותרות: צמצום והרחבה, אלא ש"המגמה הדומיננטית" היא מגמת הצמצום — המתגלה בהפרטת שירותי הרווחה ובהסחרתם, בהקשחת תנאי הזכאות ובשחיקתם, תוך שימוש במבחנים מחמירים של הכנסות ואמצעים (דורון 2003, 423-427) — ואילו מגמת ההרחבה "היא משנית בלבד" (דורון 1999, 442-467). ניצחון מגמת הצמצום משקף לדבריו שינוי מהותי שחל במשטר הרווחה הישראלי, שמסוף שנות השבעים הפך מדגם סוציאלי-דמוקרטי בנוסח האירופי לדגם ליברלי בנוסח האמריקני, הנוטה "לגלות עוינות כלפי מדינת הרווחה" (דורון 2003, 418), תוך יצירת "מידה גבוהה של אי-ביטחון סוציאלי... וחוסר שוויון" (דורון 1999, 439).

עולה שכדי לעמוד על מגמות התפתחות של מדיניות הרווחה בישראל והשפעותיה על המעמדות הנמוכים, שמשקלם באוכלוסייה הולך

וגדל ככל שמדיניות ההפרטה שוחקת את מעמדות הביניים (סבירסקי וקונור-אטיאס 2004), אין להסתפק בהשוואה תקציבית, כפי שעושה קליימן — שקריאתו החד-ממדית את מדיניות הרווחה דומה לניתוח התקציב, תוך התעלמות מחוק ההסדרים — אלא יש לבחון גם את השינוי בצרכים, את משטר הזכויות ואת המציאות החברתית שהוא מעצב.

ג.

קליימן מערער גם על הטיעון, כי הכיבוש חשף את המעמדות הנמוכים לתחרות מצד העבודה הפלסטינית. לדבריו, בעשור הראשון להצטרפות הפלסטינים לשוק העבודה הישראלי, שררו בו שיעורי האבטלה נמוכים ושכר העבודה היה במגמת עלייה, דבר המלמד כי הם לא התחרו בפועל היהודי. טענה זו מטעה משתי בחינות: היא מתייחסת לתקופה הקודמת ל-1977, בעוד שתזזת "מנגנון הפיצוי" עוסקת בתקופה שאחריה, תקופה שבה אחוז האבטלה דווקא הוכפל (דהן 2001, 623–624). בד בבד, קליימן מקפיד גם שלא לשלול את האפשרות שהפלסטינים אכן התחרו ב"עובדים הישראלים הפחות מיומנים", אך טורח להסיט את התחרות מן הפועל יהודי, ומשער כי "במידה שנוצרה תחרות היתה זו כנראה עם ערביי ישראל" ובעיקר בענף הבניין. אלא ש"השערה" זו מופרכת על ידי הנתונים שמביא קליימן עצמו, המלמדים שלמעלה משליש מן הפלסטינים עבדו בענפי התעשייה והשירותים, שבהם הם התחרו בעיקר בפועל היהודי. קליימן קובע עוד, כי בשל "ריכוזם ושכרם הנמוך יותר", העובדים הזרים היוו "תחרות חריפה הרבה יותר" מאשר הפלסטינים. ואולם, העובדה שההבדל שמוצא קליימן בין שתי הקבוצות היה רק בעוצמת התחרות, מהווה כשלעצמה עדות חותכת לכך שהפלסטינים אכן התחרו בפועל היהודי. בהמשך לניסיונותיו לפרק את משוואת התחרות, טוען קליימן שהצטרפות הפלסטינים לשוק העבודה הישראלי גרמה לעלייה בסולם המקצועי של העובדים היהודים "הפחות מיומנים", אלא שטענתו מבוססת על התעלמות מכך שמרביתם הוסיפו להיות מועסקים בענפים שנותרו חשופים לתחרות הפלסטינית, תחרות שאפשרה למעבידים לשחוק את תנאי עבודתם ושכרם (והשוו Semyonov and Lewin-Epstein 1987, 77–82).

כשלים אלו אינם מקריים: כך יוצר קליימן את מראית העין העובדתית המשמשת אותו לשלילת הטיעון — שעמו הוא מתקשה

להתמודד בדרך אחרת – שהתחרות עם הפועל הפלסטיני, שלה היו חשופים המעמדות הנמוכים, והצורך להתגונן מפניה שימשו גורם מרכזי בהבניית זהותם המעמדית והתרבותית והעדפותיהם המפלגתיות והמדיניות, ובתוכן גם תמיכתם בימין ובכיבוש.

קליימן מוצא "סתירה פנימית" בטיעון כי המעמדות הנמוכים, שנפגעו מן התחרות הפלסטינית, ראו בכיבוש שחולל אותה גם אמצעי לריסונה. ואולם, לאור העובדה שהמחקר ההיסטורי, הסוציולוגי והתרבותי מתעד ומסביר בהרחבה מנגנוני בחירה דומים של קורבנות של ניצול כלכלי ודיכוי פוליטי, טענת "הסתירה הפנימית" אינה רק תמוהה, אלא מעידה בעיקר על מגבלות הנחות המוצא התיאורטיות של קליימן. יתר על כן, כפל הפנים, שבו מוצא קליימן את "הסתירה הפנימית", הוא תכונה יסודית של הכיבוש. על כך מלמדת, למשל, העובדה שבתקופת האינתיפאדה הראשונה ירד שיעורם ומספרם של הפלסטינים שהועסקו ב"תעשייה" וב"יתר הענפים" בכמחצית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1993, 781) ואופי העסקתם בכלל הפך לארעי יותר (וינקלר תשס"ב, 255). עולה, שבתקופת "הכיבוש הנאור", הלך הפועל הפלסטיני והשתלב בשוק העבודה הישראלי, תוך שהוא מגדיל את כושר התחרות שלו עם הפועל היהודי, ואילו "הכיבוש החמוש" גרם להיפוך המגמה ולצמצום איום התחרות שלה היו נתונים המעמדות הנמוכים מצד העבודה הפלסטינית.

יתר על כן, ה"סתירה" לכאורה שקליימן מגלה מתבטלת אל תוך החלופות שבפניהן ניצבים המעמדות הנמוכים נוכח פירוק מדינת הרווחה, העושה את תמיכתם בכיבוש ובימין גם לבחירה כלכלית מובנת: שלום ניאו-ליברלי של גבולות פתוחים עתיד לחזור ולחשוף אותם לתחרות מצד הפועל הפלסטיני, שתיעשה אף חריפה יותר מבעבר כתוצאה מהפרטת שוק העבודה. אפשרות זו מגדילה את חשיבותו של הכיבוש כמנגנון פיקוח וויסות המגביל – באמצעות הסגרים והמחסומים, העוינות והפחדים – את התחרות ומשמר את יתרונו של הפועל היהודי.

ד.

קליימן מערער גם על הטיעון, כי מדינת הרווחה החלופית שהוקמה ב"ארץ התנחלויות" שימשה מנגנון פיצוי שעודד את הגירת המעמדות הנמוכים לשטחים. ואולם, למעשה, קליימן מקבל את הבסיס הכלכלי-עובדתי של תזת "מנגנון הפיצוי", היינו ש"ההטבות המופלגות שניתנו

למתנחלים אכן היו גורם משיכה חזק להגירה ליישובים בשטחים". תוך סתירה אופיינית הוא טוען, כי הטבות אלו לא שימשו למתנחלים "פיצוי על המכה שניחתה עליהם כביכול בישראל גופא, אלא אמצעי להעלאת רמת החיים", אך גם את ההפך הגמור, היינו שלחלקם סיפקו ההטבות "פיצוי על כישלונם של שירותי הרווחה בגבולות הקו הירוק". הוא אף מסכים, כי "רק טבעי הוא" שהנהנים מן ההטבות ואתם גם "חלק מקרוביהם שלא היגרו כמותם לשטחים, הפכו בכך לבעלי עניין בהמשך השליטה הישראלית בשטחים".

קליימן שב ומחליף בין המצג התקציבי לבין המציאות החברתית כשהוא טוען נגד תיזת "מנגנון הפיצוי", כי חלק מן התקצוב העודף של ההתנחלויות, בתחומי החינוך, למשל, "לא נועד לשיפור תנאי חייהם של תושביהן, אלא רק להשוותם לאלו של היושבים בתוך ישראל" — בלי שהוא מתייחס לאיזה מעמד "בתוך ישראל" — וזאת בסתירה לדבריו ש"הסכומים העודפים שהושקעו בהתנחלויות באו על חשבון פיתוח תשתיות ושיפור החינוך בארץ" בכלל ובפריפריה בפרט. כך או כך, קליימן מאשר כי לאור אפלייתם בתוך ישראל, העדפת ההתנחלות אכן סיפקה למעמדות הנמוכים הזדמנות להשוואת תנאי חייהם לממוצע "בתוך ישראל", וככזו שימשה להם מסלול לעלייה מעמדית. מכאן שגם טענתו — כי השתייכותם של רוב המתנחלים ל"מעמד הביניים הבינוני" מצביעה על כך שהם לא נזקקו ל"מנגנון הפיצוי" — מחליפה בין סיבה לתוצאה, שכן עובדה זו דווקא מלמדת על הצלחת "ההטבות המפליגות" לשדרג כלכלית ומעמדית את אלו מבני המעמדות הנמוכים שעברו להתגורר בהתנחלויות. דומה שגם קליימן מכיר בכך, כפי שעולה מהשערותו, שצפיפות הדיוור שבה חיו המתנחלים "היתה גבוהה יותר לפני המעבר להתנחלויות" (ראו הערה 1 במסתו של קליימן).

לאור כישלוננו לערער את הבסיס העובדתי-כלכלי של "מנגנון הפיצוי", קליימן מנסה להוכיח, תוך התמקדות בתחום הדיוור, כי למנגנון זה לא נודעה השפעה מיוחדת על המעמדות הנמוכים. כך לדבריו, "עלויות התרשמותיות ואנקדוטליות" תומכות בהשערה שההטבות בתחום הדיוור היו "המניע העיקרי להתנחלות הלא אידיאולוגית", שאפשרה למעמדות הביניים "לממש את החלום הפרברי של בית צמוד-קרקע". לעומת זאת, לטענתו, הדרישה להשתתפות עצמית "הוציאה מכלל הנהנים" מהטבות אלו את "השכבות החברתיות הנמוכות ביותר". אלא שקליימן שוב טועה. ממחקר של מרכז אדוה (2004) עולה כי בשנת 2000, ערב האינתיפאדה השנייה, שיעור "הוותיקים חסרי דירה" שמימשו את זכותם למשכנתאות

ממשלתיות בשטחים היה גבוה פי ארבעה לערך מהשיעור בישראל כולה. האינתיפאדה גרמה לירידה בשיעור מממשי המשכנתאות בשטים, ואולם בשנים 2001–2002 הוא עדיין היה גבוה פי שלוש מאשר בישראל כולה (קונוראטיאס ופיסחוב 2004). יתר על כן, זיו מאור ומוטי בסוק (2003, 48) מדגישים כי הודות להנחות, להטבות ולמענקים שונים, ניתן לרכוש בהתנחלויות דירה "כמעט ללא תשלום במזומנים", כי "חלק לא מבוטל מן הדירות נקנו במחירים סמליים", וכי המדינה משכירה דירות לזכאים "במחירים מגוחכים". ואולם, אפשרות זו, המבטלת את הצורך במקורות עצמיים, שעליו מבסס קליימן את טענת הנגד שלו, אינה נזכרת אצלו כלל, אולי משום שמרחב "ההתרשמות האנקדוטלית" שממנו הוא שואב את תובנותיו אינו כולל אוכלוסיות של זכאים.

טיעונו של קליימן מבוסס אפוא על הבחנה מהותנית בין מעמדות הביניים למעמדות הנמוכים. בעוד שלדבריו, האפשרות לשפר את "רמת הדיור" היתה בין גורמי המשיכה העיקריים שהציעו ההתנחלויות לישראלים, הרי המסקנה המתבקשת מהוצאת השכבות החלשות מכלל מי שמסוגלים ליהנות מהטבות אלו היא, כי בניגוד למעמדות הביניים, המניע הכלכלי לא פעל על המעמדות הנמוכים. ואמנם, בניגוד להסברו, כי "ההטבות המופלגות" עשו את המתנחלים לבעלי עניין בהמשך הכיבוש "ללא קשר לשכבות החברתיות שאליהן הם משתייכים", הוא טוען, כי תמיכתם של המעמדות הנמוכים בימין לא הושפעה מן הפיצוי הכלכלי, אלא מן "העמדות הפוליטיות הבסיסיות שלהם".

בערעורו של קליימן על תיזת "מנגנון הפיצוי" תופסת אפוא הדעה קדומה המעמדית את מקום הביקורת הכלכלית: מעמדות הביניים, לשיטתו, פועלים מתוך חישוב כלכלי, לעומת המעמדות הנמוכים המונעים בידי עמדותיהם הפוליטיות ה"בסיסיות", שאינן מושפעות משיקולים כלכליים. אלא שלו היה קליימן מתגבר על "עמדתו הבסיסית", משתחרר מדעה קדומה מהותנית זו ומייחס למעמדות הנמוכים את הרציונליות הכלכלית שהוא מניח לגבי מעמדות הביניים, היתה התיזה של "מנגנון הפיצוי" הופכת למסקנה מתבקשת.

ה.

רצף הכשלים שממנו טווה קליימן את ערעורו על תיזת "מנגנון הפיצוי" מאופיין בהיגיון פנימי מוכוון-מטרה: הוא חוזר ומשכפל את ההפרדה בין הכלכלה לפוליטיקה, העומדת גם ביסוד יחסו של השמאל לכיבוש

(גוטוויין 2004, 2003–204). מטענותיו של קליימן — כי עד לאחרונה לא ניכר שינוי במגמה המרחיבה של מדיניות הרווחה, וכי תמיכת המעמדות הנמוכים בימין ובכיבוש אינה תלויה במשתנים כלכליים — נובע כי בעוד שבקרב קובעי המדיניות הפוליטיקה אינה משפיעה על הכלכלה, הרי בקרב המעמדות הנמוכים הכלכלה אינה משפיעה על הפוליטיקה. בניגוד לקליימן, אברהם דורון (1999, 444) מדגיש דווקא את הקשר בין הכלכלה לפוליטיקה. לדבריו, "משקלה הדומיננטי של מגמת הצמצום של מדיניות הרווחה, לעומת משקלה המשני של מגמת ההרחבה", הוא תולדה של "יחסי העוצמה הבלתי שווים הקיימים בין הקבוצות החזקות והשליטות בחברה הישראלית" לבין הקבוצות "הנמצאות בקיפוח יחסי". עמדתו של דורון, כי מדיניות הרווחה מעוצבת מתוך יחסי הכוח המעמדיים ומשקפת אותם, לא רק מנוגדת לגישתו של קליימן, אלא גם מסבירה אותה. הפרדת הכלכלה מן הפוליטיקה היא אחת הדרכים שבהן משמרות "הקבוצות החזקות" את עוצמתן: הן מנצלות את שליטתן בשיח הציבורי להצגת הניאוא-ליברליזם כמסקנה הכרחית של דיון כלכלי מקצועי, ועושות את ביטולה של הפוליטיקה החברתית אל תוך המקצוענות הכלכלית אמצעי לקידום מדיניות ההפרטה, להשתקת הוויכוח הציבורי שהיא מעוררת ולסיכול המאבק נגדה.

כישלון ניסיונו של קליימן לערער את "הטיעונים הכלכליים" העומדים ביסוד תיזת "מנגנון הפיצוי", ולהוכיח כי אין לה תימוכין ב"נתונים העובדתיים", עשוי אפוא לשמש הוכחה נוספת לא רק לתקפותה ולזיקת הגומלין שבין מהפכת ההפרטה להתמשכות הכיבוש, אלא גם לפוריות של הקריאה הפוליטית והמעמדית של המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל בכלל.

ביבליוגרפיה

- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב): 203–211.
- גל, ג'וני, 1994. "מסחור מדינת הרווחה והפרטתה: השלכות לגבי ישראל", חברה ורווחה 15 (אוקטובר): 7–24.
- דהן, מומי, 2001. "עליית אי-השוויון הכלכלי", ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: המשק הישראלי 1985–1998, ערך אבי בן-בסט, עם עובד, תל-אביב, עמ' 610–635.

———, 2002. "מדינת הקצבאות? לא אצלנו", הארץ, 22.6.2002.

- דורון, אברהם, 1999. "מדיניות הרווחה בישראל: התפתחויות בשנות ה-80 וה-90", המדיניות הציבורית בישראל, ערכו דוד נחמיאס וגילה מנחם, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 437–474.
- , 2003. "משטר הרווחה במדינת ישראל: מגמות השינוי והשלכותיהן החברתיות", סוציולוגיה ישראלית ה (2): 417–434.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1993. שנתון סטטיסטי לישראל, 44, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- וינקלר, און, תשס"ב. "מגמות בכלכלה הפלסטינית לפני הסכם אוסלו ואחריו: המימד התעסוקתי", המזרח החדש מ"ג: 243–247.
- מאור, זיו, ומוטי בסוק, 2003. "בינוי ושיכון 11 מליארד", הארץ, מוסף ראש השנה: מחיר ההתנחלות, 26.9.2003.
- סבירסקי, שלמה, ואתי קונור-אטיאס, 2002. ההוצאה הלאומית לחינוך בישראל: עדכון, מרכז אדוה, תל-אביב.
- , 2004. הצטמקותו של המעמד הבינוני בישראל, 1988–2004, מרכז אדוה, תל-אביב.
- קונור-אטיאס, אתי, ופאני פיסחוב, 2004. מימוש משכנתאות ממשלתיות לפי מחוז, יישוב וקבוצות נבחרות 2000–2002, מרכז אדוה, תל-אביב.
- שלו, מיכאל, 2004. "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל?", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 84–115.
- Semyonov, Moshe, and Noah Levin-Epstein, 1987. *Hewers of Wood and Drawers of Water: Noncitizen Arabs in the Israeli Labor Market*. New York: ILR Press.